

کاربست نظریه زوج سوره‌ها در فهم سوره‌های مَزْمَل و مَدَّثَر

دکتر احمد زارع زردینی^۱ - میثم خلیلی^۲

چکیده

نظریه «نظام زوجی سوره‌های قرآن» از جمله کوشش‌های جدید حوزه علوم قرآن در اثبات نظم قرآن کریم است. در این نظریه، ارتباط وسیع و ضروری میان دو سوره از قرآن مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش با اتخاذ روش توصیفی - تحلیلی و با هدف نمایش اقسام روابط محتوایی بین زوج سوره مَزْمَل و مَدَّثَر درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که آیا برای نظریه نظام زوجی سوره‌های قرآن، شواهد محکم و مستدلی وجود دارد یا خیر؟ بر این اساس تلاش شده تا ابعاد مختلف پیوند لفظی و معنایی این دو سوره مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد و نقش این‌گونه مطالعات در فهم عمیق‌تر و دقیق‌تر دو سوره تبیین شود. بررسی‌ها نشان می‌دهد، ارتباطی همچون آغاز و انجام مشترک دو سوره، الفاظ و مضامین مشترک و یا قریب به یکدیگر، خطاب‌های مشترک، دستور به انجام عمل و ذکر پیامد ترک آن، توجه به ابعاد مختلف جامعه اسلام و... فرضیه قریبه‌گونی، ساختار این دو سوره را تقویت می‌کند. بیشتر ارتباطات این دو سوره را موضوعات مشترکی تشکیل می‌دهند که در هر یک از این دو سوره، از دو زاویه متفاوت به آن‌ها پرداخته شده، به گونه‌ای که مکمل یکدیگرند.

کلیدواژه‌ها: نظام زوجی سوره‌های قرآن، سوره مَزْمَل، سوره مَدَّثَر، روابط متنی، مطالعات سوره‌شناسی.

۱. استادیار و عضو هیئت علمی گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه میبد zarezardini@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه میبد meysam.khalili1370@gmail.com

دریافت: ۱۳۹۷/۱۱/۲۰ - پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۱۴

۱. مقدمه

یکی از رویکردهای مورد توجه در پژوهش‌های مربوط به علوم قرآن در سال‌های اخیر، مطالعه روابط بینامتنی (Intertextuality) است. (نامور مطلق، ۱۳۹۰: ۶۵). اصطلاحاتی چون تناس، اقتباس، تضمین، تلمیح، اشاره، مناقضات، سرقات، معارضات و... در ادب عربی تا حدودی با مفهوم بینامتنی هم‌پوشانی دارد. (عزام، ۲۰۰۱: ۴۲) بینامتن بودن، یادآور این نکته است که متن‌ها به نوعی همواره در تعامل با یکدیگرند. یافتن این روابط، ما را به خوانش نواز متون رهنمون می‌سازد. قرآن کریم به عنوان یگانه سخن عالم، تأثیر گسترده و عمیقی بر دیگر متون گذاشته و به دلیل کارکرد ویژه‌ای که در معرفی و شناساندن هستی، انسان و... داشته، همواره روابط بینامتنی فراوانی را در متون، چه ادبی و غیرادبی شکل داده است. این نوع بینامتن بودن در دو متن مجزا به وضوح قابل درک است؛ به دلیل اعجاز و تفاوت هویتی قرآن کریم، همواره متون دیگر از آن تأثیر پذیرفته‌اند. مقوله بینامتنی در قرآن به دلیل ساختار متفاوت آن با دیگر کتاب‌ها - که از ۱۱۴ سوره و هر سوره از تعداد آیات مشخص تشکیل شده که در بردارنده متن‌های متفاوت در موضوع‌های مختلف است - به شکل دیگری دیدنی است. روابط بینامتنی را باید در درون قرآن جست. (پاکتچی، ۱۳۹۱: ۳۹-۴۰).

یکی از موضوع‌های مناقشه‌ای از سده‌های پیشین در حوزه علوم قرآن که معرکه آرای محققان این دانش بوده، وجوه تناسب و ارتباط یا عدم ارتباط سوره‌های مجاور است. این نگاه، امروزه با تحول و گسترشی که در آن به وجود آمده، کاملاً با گذشته متفاوت شده و برخی از نتایج آن به صورت یک نظریه مدون با عنوان «نظام زوجی سوره‌ها» شناخته می‌شود. نظام زوجیت سوره‌های قرآن، کوششی در راستای ارتقای مطالعه نظم قرآن از «محوریت آیات» به «محوریت سوره‌ها» است (زارع زردینی، ۱۳۹۵: ۲۹) و با پیش فرض توقیفی بودن سوره‌های قرآن، به مطالعه روابط بینامتنی دو سوره در کنار یکدیگر می‌پردازد. پژوهش حاضر این نظریه را در بوتۀ آزمایش می‌نشانند و به بررسی روابط بینامتنی دو سوره

هم جوار مَزْمَل و مَدَّثَر پرداخته می‌شود.

۱-۱. بیان مسئله

هدف از پژوهش حاضر پاسخ‌گویی به این پرسش‌هاست:

- آیا شواهد مستدلی برای دیدگاه نظام زوجی سوره‌ها در دو سوره مَزْمَل و مَدَّثَر یافت

می‌شود؟

- مطالعه روابط هم‌جواری دو سوره مَزْمَل و مَدَّثَر، ظرفیت نظریه ارتباط بینامتنی زوج سوره‌ها را تا چه حد اثبات می‌کند و مجال ظهور و بروز این نوع مطالعه سوره‌ای در عصر حاضر به چه مقدار است؟

- نقش این پژوهش‌ها در فهم بهتر قرآن تا چه اندازه است؟

در راستای پاسخ‌گویی به پرسش‌های یادشده، پژوهش حاضر با مطالعه موردی زوج سوره مَزْمَل و مَدَّثَر، اقسام روابط بینامتنی این سوره‌ها را مورد بررسی قرار می‌دهد. جستار حاضر که از زمره پژوهش‌های بنیادین است، با روش توصیفی - تحلیلی این موضوع را مورد بررسی قرار می‌دهد.

۲-۱. پیشینه پژوهش

نخستین فردی که به صورت ویژه بر علم تناسب آیات و سور تمرکز داشته، ابوبکر عبدالله بن محمد بن زیاد (د. ۳۲۴ ق) عالم شافعی متولد نیشابور و ساکن در بغداد است. اما طبرسی (م ۵۴۸ ق) اولین فردی است که به ارتباط پایان هر سوره با آغاز سوره بعد توجه داشته (برای نمونه رک: طبرسی، ۱۳۷۲: ۴/۴۲۲). پس از او، «فخر رازی» (م ۶۰۶ ق) به این نوع ارتباط توجه نموده و در روش او، نظم آیات یک سوره با آیه آغازین سوره بعد، منظور است. (برای نمونه رک: فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۵/۲۳). سپس «ابوجعفر ابن زبیر غرناطی» (م ۷۰۸ ق) کتاب مستقلی در زمینه تناسب سور با عنوان البرهان فی مناسبة ترتیب سور القرآن نوشته است. «زرکشی» (م ۷۹۴ ق) نیز بخشی از کتاب خود را به بحث

مناسبت سور اختصاص داده و ذکر می کند که «زمانی که به آغاز هر سوره بنگری، درمی یابی که مناسبتی کامل با پایان سوره قبل خود دارد که گاهی نهان و گاهی آشکار است.» (زرکشی، بی تا: ۱ / ۳۸).

پس از مدتی، «برهان الدین ابراهیم بن عمر بقاعی» (م ۸۸۵ ق) کتابی با عنوان *نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور* را نوشت و به این مسئله توجه نشان داد. (برای نمونه رک. بقاعی، ذیل سوره عصر) پس از این دوران بود که دانش تناسب سور گسترش یافت، به طوری که «سیوطی» (م ۹۱۱ ق) کتابی تحت عنوان *تناسق الدرر فی تناسب السور* در زمینه تناسب و ارتباط سوره ها و کتاب *مراصد المطالع فی تناسب المقاصد و المطالع* را در موضوع تناسب آغاز و پایان سوره ها به نگارش درآورد. وی همچنین فصلی را در کتاب *الاتقان فی علوم القرآن*، به بحث تناسب آیات و سور اختصاص داده است. در کتاب *تناسق الدرر*، سوره های قرآن را تک تک یادآور شده و میان هر سوره با سوره قبلی و بعدی، وجهی از مناسبت را بیان کرده که برخی از وجوه، از نظر او اهمیت زیادتری داشته اند.

در راستای توجه به تناسب سوره ها با یکدیگر، با دیدگاه هایی مواجهیم که از نگاه زنجیره ای پیشین فاصله داشته و برآن اند که میان سوره های قرآن، ارتباط مضمونی وجود دارد؛ به این صورت که شاید سوره دوم ادامه دهنده یا تکمیل کننده سوره پیش از خود باشد و مطالب آن را شرح و تفصیل کند. گاهی ممکن است مطالب دو سوره رابطه تقابلی داشته باشند. یکی از وجوه تناسب میان دو سوره، هماهنگی مضمونی میان آن دو است، به گونه ای که دو سوره هم جوار در موضوع ها و مطالبی که عنوان می کنند، به شکلی همگونی داشته باشند؛ این همگونی می تواند به این صورت باشد که سوره دوم، ادامه دهنده و تکمیل کننده سوره پیش از خود باشد و یا مطالب اجمالی آن را تفصیل دهد و یا موضوع مطرح شده در هر دو یکی باشد؛ حتی ممکن است میان مطالب آن دو، رابطه تقابلی وجود داشته باشد. «فخر رازی» ارتباط نزدیکی بین دو سوره «کوثر» و «ماعون» برقرار کرده و رابطه بین این دو سوره را، از نوع تقابلی می داند. (برای توضیح بیشتر رک: فخرالدین

رازی، ۱۴۲۰: ۳۲ / ۳۰۷) «سیوطی» (م ۹۱۱ ق) از دیگر کسانی است که علاوه بر ارتباط خطی، قایل به تناسب مضمونی میان سوره‌های هم‌جوار می‌باشد و به تبیین و توضیح چگونگی پیوند محتوایی سوره‌ها باهم پرداخته است. وی قاعده‌ای کلی را بیان داشته و قایل است که در سراسر قرآن استمرار دارد و می‌نویسد: همانا قاعده‌ای که از کاوش در قرآن به دست آورده‌ام، این است که هر سوره‌ای گسترش و توضیح بخش‌های فشرده و پیچیده سوره پیشین است و هر سوره به دنبال سوره قبلی می‌آید و این حقیقت، در بیشتر سوره‌های قرآن چه بلند و چه کوتاه برقرار و استوار است. (سیوطی، ۱۴۰۶: ۶۵) همچنین اظهار می‌کند که هر سوره قرآن مندرجات سوره پیشین را شرح می‌دهد و آن را از اجمال و ایجاز بیرون آورده است، به طوری که سوره «بقره» شرح و بسط همه عبارات مختصر و فشرده سوره «حمد» را دربردارد. او کوشیده تا شرح آیات سوره حمد را در سوره بقره نشان دهد. (برای توضیح بیشتر، ر.ک. همان: ۶۶؛ همچنین خرقانی، ۱۳۷۹: ۱؛ سراسرائر) همچنین سعید حوئی برای نشان دادن وحدت موضوعی در سطح سوره‌ها با تکیه بر روایات، قرآن را به چهار بخش (قسم) تقسیم می‌کند: بخش نخست (= قسم الطوال) از بقره تا توبه، بخش دوم (= قسم المئین) تا سوره قصص، بخش سوم (= قسم المثنی) تا سوره ق، و بخش چهارم (= قسم المفصل) تا انتهای قرآن که بخش‌های دوم تا چهارم خود از مجموعه‌های متعددی از سوره‌ها تشکیل شده‌اند. به نظری، در هر قسم و مجموعه وحدت مضمونی وجود دارد. (آقایی، ۱۳۸۷: ۱۲). اما باید توجه داشت در نظریه زوجیت سوره‌های قرآن، تک تک سوره‌های هم‌جوار با یکدیگر، تناسب شکلی یا محتوایی دارند و به بخش‌های جزئی‌تر قابل تقسیم‌اند. در مقاله «کارایی نظریه هالیدی در ترسیم انسجام متنی سوره‌های قرآن» نوشته محمد خامه‌گر، مباحث نظری مربوط به انسجام متنی سوره‌های قرآن، بیان شده و برخی از آن‌ها نقد گردیده است؛ همچنین در مقاله «پیوستگی متنی سوره‌های قرآن کریم» نوشته سید مهدی لطفی، انسجام دستوری سوره‌های قرآنی مورد تأکید قرار گرفته؛ اما باید توجه داشت، پیرامون کاربست عملی نظریه پیوستگی بینامتنی سوره‌های

قرآن و به صورت خاص، پیوند متنی سوره‌های مَزْمَل و مَدَّثَر تاکنون پژوهش مستقلی انجام نگرفته است. تنها کوشش در راستای ارتباط این دو سوره را می‌توان در مقاله «رسول پوشانیده» (تفسیر کلمات مَزْمَل و مَدَّثَر) نوشته «اری ربین» یافت که در این مقاله، با استناد تعبیر استفاده شده در آیه نخست هر دو سوره «یا أيها المَزْمَل» «یا أيها المَدَّثَر» به معنای پوشانیده یا پوشیده شده، سعی شده این عمل پیامبر اکرم ﷺ با زتابی از عمل کاهنان پیش از اسلام نشان داده شود.

۲-۲. پیش‌فرض‌های پژوهش

نظریه ارتباط متقابل زوج سوره‌ها لوازم، مقدمات و پیش‌فرض‌هایی را می‌طلبد که عبارت‌اند از: توقیفی بودن ترتیب سوره‌های مصحف و هدف‌دار بودن ترتیب سوره برای پیام‌های هدایتی قرآن.

۲-۲-۱- توقیفی بودن ترتیب سوره‌های قرآن

اساس و مبنای پیوستگی و ارتباط بینامتنی سوره‌های قرآن، توقیفی بودن ترتیب آن‌هاست؛ به این معنا که فقط زمانی می‌توان به وجود ارتباط و تناسب سوره‌ها اعتقاد یافت که بپذیریم چینش آن‌ها توقیفی و به اشاره وحی بوده است. برای توقیفی بودن سوره‌های قرآن شواهدی مطرح است. زرکشی این شواهد را به چهار دسته تقسیم می‌کند: ۱. ترتیب سوره‌ها بر اساس حروف، همان‌گونه که در «حوامیم» است. ۲. موافقت و همراهی ابتدای سوره با انتهای سوره قبل، همانند ارتباط آخر سوره حمد با ابتدای سوره بقره. ۳. وزن الفاظ مانند آخر سوره «تَبَّت» با ابتدای سوره «اخلاص». ۴. مشابهت کلیت (موضوع) سوره‌ای با سوره دیگر، مانند سوره «الضحی» و «الم نشرح» (زرکشی، بی‌تا: ۱/ ۳۲۱).

۲-۲-۲. چینش سوره برای هدف خاص بیان پیام‌های هدایتی

مبنا و اساس نگاه به روابط بینامتنی زوج سوره‌ها در شناخت قرآن مبتنی بر این است

که تمام چینش سوره‌های قرآن، تجلی‌گاه تمام اسما و صفات قرآن است. به عبارت دیگر، همان‌گونه که محتوای قرآن برای هدایت بشر است، چینش و ترتیب سوره‌ها و آیات نیز با هدایت هدایت انجام شده و با بررسی چگونگی این چینش، می‌توان به بخشی از اغراض و اهداف هدایتی قرآن دست یافت.

۳. نظام زوجی سوره‌های قرآن کریم

شاید اول بار امین احسن اصلاحی اصطلاح «زوج سوره‌ها» را به کار برد و بعدها دیگران نیز این اصطلاح را به کار بردند و آن را گسترش دادند. (آقایی، ۱۳۸۶: ۱۶) اصلاحی تعداد زیادی از سوره‌ها (۸۲ سوره از قرآن) را با صراحت جفت سوره برشمرده و بر آن است که شانزده سوره دیگر نیز می‌تواند به این مجموعه افزوده شود. سه سوره به عنوان تکمله برای سوره پیشین تلقی شده‌اند. بدین معنا که در این سوره‌ها یک موضوع مهم که در سوره قبل به اختصار طرح شده، به تفصیل آمده است. بدین ترتیب، به استثنای سوره حمد به دلیل شرایط خاص آن، دوازده سوره خارج از این نظریه قرار گرفته‌اند. (آقایی، ۱۳۸۸: سراسر اثر با اندکی تلخیص).

از جمله معاصران که در ایران، روابط بینامتنی سوره‌های هم‌جوار در قرآن را مورد بررسی و تحلیل قرار داده، دکتر محمد علی لسانی فشارکی است. وی در کتاب سوره‌شناسی، روشی کاربردی‌تر در تبیین روابط سوره‌های هم‌جوار یا زوج پیشنهاد کرده است. طبق نظر وی، سوره‌های حمد و ق در قرآن فاقد زوج هستند و سوره بعد از حمد، از سوره دوم، یعنی بقره با سوره بعدی یعنی آل عمران به مثابه زوج سوره است و این زوجیت تا سوره ق ادامه می‌یابد. در این تقسیم‌بندی، سوره‌های زوج و فرد، روابطی بینامتنی با یکدیگر دارند. از سوره ۵۱ که سوره بعد از ق است، این روند معکوس می‌شود؛ یعنی سوره ۵۱ که فرد است، با سوره ۵۲ که زوج است، با هم رابطه زوجیت دارند و این روند، تا پایان سوره‌های قرآن ادامه دارد. (لسانی فشارکی، ۱۳۹۵: ۱۱۹-۱۲۳).

از دیدگاه هر دو محقق، یعنی امین اصلاحی و دکتر لسانی فشارکی، سوره‌های مَزْمَل و مَدَّثَرَبَه مشابه زوج سوره هستند.

۳-۱. اقسام روابط متنی در زوج سوره‌های قرآن

اصلاحی چندین گونه مکمل بودن دو سوره را بیان کرده است که اصلی‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

۱- اختصار و تفصیل: تکمیل محتوای کلی یک سوره با بیان جزئیات بیشتر، مانند جفت سوره مَزْمَل و مَدَّثَرَبَه.

۲- قاعده و مثال: قاعده کلی در سوره نخست مطرح می‌شود و در سوره بعدی، مثال‌هایی از این قاعده مطرح می‌گردد؛ مانند قانون کلی وعده نصرت الهی در سوره مجادله و بیان مصداق‌هایی از این نصرت در سوره حشر.

۳- روش‌های گوناگون استدلالی: استدلال‌های گوناگون در راستای تبیین یک موضوع که تکمیل‌کننده هم هستند. به عنوان مثال، ضرورت اندیشه پیرامون قیامت از راه‌های گوناگون، در زوج سوره‌های قیامت و انسان.

۴- تأکید متفاوت: تأکید بر ابعاد مختلف یک موضوع. مانند تمرکز بر اهل کتاب و یهودیان در سوره بقره و تمرکز بر اهل کتاب و مسیحیان در سوره آل عمران.

۵- مقدمه و نتیجه: ذکر مقدمه موضوع در یک سوره و نتیجه‌گیری از همان موضوع در سوره هم‌جوار. حمایت خدا از کعبه در سوره فیل و پرستش پروردگار کعبه در سوره قریش.

۶- وحدت در عین تضاد: طراحی یک موضوع در یک سوره و تقابل با موضوع سوره هم‌جوار؛ اما وحدت نهایی هر دو موضوع به دلیل تقابل مثبت و منفی همان موضوع. رعایت حدود خدا در دشمنی با دیگران در سوره طلاق و رعایت حدود در روابط دوستانه در سوره تحریم. (آقایی، ۱۳۸۸: سراسر اثر).

۴. مَزْمَل و مَدَّثَر به مثابه زوج سوره

بر اساس هر دو دیدگاهی که در موضوع نظام زوجی سوره‌ها ارائه شده، سوره‌های مَزْمَل و مَدَّثَر زوج سوره‌اند. بر این اساس در آغاز، به معرفی این دو سوره پرداخته می‌شود. سوره مَزْمَل، به لحاظ ترتیب مصحف، سوره هفتاد و سوم قرآن کریم و شامل بیست آیه و سوره‌ای مکی است. در این سوره رسول خدا ﷺ امر می‌شود به اینکه نماز شب بخواند، تا به این وسیله آماده و مستعد گرفتن مسئولیتی گردد که به زودی به او محول می‌شود، و آن قرآنی است که به وی وحی خواهد شد، و دستورش می‌دهد در برابر حرف‌های بیهوده‌ای که دشمنان می‌زنند، و شاعر و کاهن یا دیوانه‌اش می‌خوانند، صبر کند، و به نحوی پسندیده از آنان کناره‌گیرد، و در این آیات، تهدید و اندازی هم به کفار شده، و حکم صبر را به همه مؤمنان تعمیم داده، در آخر تخفیفی را که برای رسول خدا ﷺ و مؤمنان قایل شده، ذکر می‌کند. و این سوره، از نخستین سوره‌هایی است که در اول بعثت نازل شده. حتی بعضی گفته‌اند: دومین یا سومین سوره‌ای است که بر قلب مقدس نبی اکرم ﷺ نازل شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹۳/۲۰).

سوره مَدَّثَر، از نظر ترتیب مصحف، سوره هفتاد و چهارم قرآن و شامل ۵۶ آیه و مکی است. این سوره، مشتمل بر مطالب زیر است: اول اینکه رسول خدا ﷺ را دستور می‌دهد به اینکه مردم را اندازد، و این دستور را با لحنی و در سیاقی بیان کرده که از آن پیداست جزو دستورهای اوایل بعثت است. دوم اینکه اشاره می‌کند به عظمت شأن قرآن و جلالت قدرش. سوم اینکه کسانی را که منکر قرآن شوند و نسبت سحر به آن دهند، تهدید، و کسانی را که از دعوت قرآن سربتایند، مذمت کرده است (همان: ۱۲۲/۲۰).

۵. انواع پیوندهای متنی در سوره‌های مَزْمَل و مَدَّثَر

طبق دیدگاه اصلاحی پیرامون زوج سوره مَزْمَل و مَدَّثَر، به صوت کلی محتوای دو سوره مطرح شده است. هر چند این دیدگاه صحیح و تلاش این دانشمندان، ارزشمند و ستودنی

است، اما با بررسی همه جانبه و عمیق ترمی توان ارتباطات جزئی تر و بیشتری را در زوج سورۀ مَزْمَل و مَدَّثِرِیا در معنای گسترده تر در تمام زوج سورۀ های قرآن یافت.

۱-۵. مناسبت محتوایی

در انتخاب و طراحی عناوین این قسمت، زوج های مفهومی و محتوایی نمونه سازی شده که هر کدام در یکی از این دو سوره آمده است.

۱-۵-۱. آغاز هر دو سوره با خطاب

آغاز مشترک سورۀ ها نشان دهنده این مطلب است که صرف نظر از ارتباط درون مایه ای، دست کم از نظر ظاهری در یک گونه سخن قرار می گیرند. آغاز مشترک سورۀ ها نقش بسزایی در فهم ایفا می کند. نخستین نکته ای که در زمینه ارتباط دو سورۀ مَزْمَل و مَدَّثِرِیا می توان یافت، آغاز مشترک این دو سوره با خطاب «يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ» و «يَا أَيُّهَا الْمَزْمَلُ» است. همچنین این دو خطاب، از نظر معنایی هم بسیار نزدیک به هم اند و از پیامبر اکرم ﷺ با عنوان «ای جامه به خود پیچیده!» یاد می کنند.

۱-۵-۲. توجه به انداز فردی و اجتماعی!

قیام و انداز که در سورۀ های مَزْمَل و مَدَّثِرِیاها تأکید شده، مربوط به تحوّل اجتماعی در راستای شکل گیری جامعه مدنی است. در سورۀ مَدَّثِرِیا، قیام و انداز را بیشتر در صحنه جامعه و ظرفیت اجتماع مطرح می کند، و سورۀ مَزْمَل، شکل گیری قیام و انداز و تکوین مقدمات آن را در ساحت فردی و شخصی تبیین می نماید. به عبارت دیگر، سورۀ مَدَّثِرِیا بستر روز را که ظرف تحوّل اجتماعی و صحنه قیام و انداز و اثربخشی آن در تعامل با مخاطبان است، مطرح می سازد و سورۀ مَزْمَل، مرکب شب را برای سیر و سلوک روحی و فردی منذران و مصلحان معرفی، و چگونگی استفاده از آن را برای طی مسیر طریقت بیان می کند. (لسانی فشارکی، ۱۳۹۴: ۱۱۶).

۵-۱-۳. خطاب به پیامبر ﷺ به صورت جمله امر

در دو سوره مبارکه مَزْمَل و مَدَّثَر در موارد متعددی، گزاره‌های امری به کار رفته است. اکثر اوامر این دو سوره خطاب به پیامبر اکرم ﷺ است. اوامر در سوره مَزْمَل، بیشتر در حوزه عبادت و تهجد است. خطاب‌های امری در این سوره عبارت‌اند از: ﴿قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ (۲)؛ ﴿أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا﴾ (۳)؛ ﴿أَوْ زِدْ عَلَيْهِ﴾ ﴿وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا﴾ (۴)؛ ﴿وَادْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ﴾ ﴿وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا﴾ (۸)؛ ﴿فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا﴾ (۹)؛ ﴿وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ﴾ ﴿وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا﴾ (۱۰)؛ ﴿مَهَلْهُم قَلِيلًا﴾ (۱۱)؛ ﴿فَافْزِعْهُمَا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ﴾ (۲۰)؛ ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ ﴿وَآتُوا الزَّكَاةَ﴾ ﴿وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا﴾ ﴿وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ﴾ (۲۰) خطاب‌های دستوری سوره مَدَّثَر در آیات ابتدایی این سوره تجلی یافته است: ﴿قُمِ فَاذْكُرْ﴾ (۲)؛ ﴿وَرَبِّكَ فَكَبِّرْ﴾ (۳)؛ ﴿وَتِيَابِكَ فَطَهِّرْ﴾ (۴)؛ ﴿وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ﴾ (۵)؛ ﴿وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ﴾ (۷).

۵-۱-۴. عبادت خداوند در حدّ توان؛ عدم سستی در اقامه شرایع الهی

از جمله قوانینی که از دیرباز همواره محققان علوم قرآن درباره ساختار سوره‌های آن ارائه نموده‌اند، ارتباط پایان یک سوره و آغاز سوره بعد است. چنین قانونی در بین سوره مَزْمَل و مَدَّثَر نیز حکم فرماست و از این رو، یکی از ارتباط‌های بین سوره مَزْمَل و مَدَّثَر آن است که سوره مَزْمَل ضمن خطاب به پیامبر ﷺ، از ایشان و مؤمنان می‌خواهد تا با رعایت حدّ اعتدال، به عبادت خدا پردازند و زمانی از شب را که برایشان میسر است، به تعبّد و تهجد مشغول باشند: ﴿إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ...﴾ (آیه ۲۰). ابتدای سوره مَدَّثَر، خطاب به پیامبر اکرم ﷺ است و از سستی و وزیدن در عبادت الهی نهی شده و به پیامبر ﷺ فرمان انداز داده می‌شود: ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ. قُمْ فَأَنْذِرْ﴾ به عبارتی دیگر، فرمان آیه آخر سوره مَزْمَل و آیات ابتدایی سوره مَدَّثَر خطاب به پیامبر ﷺ و پیرامون خودسازی، ریاضت، عدم سستی و رعایت اعتدال در عبادت است.

۵-۱-۵. قیام برای نماز شب؛ قیام جهت انذار

در آیه دوم هر دو سوره با استفاده از فعل امر «قُم» به معنای «برخیز»، به پیامبر ﷺ خطاب شده است. در سوره مزمل می خوانیم: ﴿قُم اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ و در سوره مدثر می فرماید: ﴿قُم فَاَنْذِرْ﴾. استفاده از فعل امر در هر دو آیه، به عنوان نقطه اشتراک آیات مطرح است؛ با این تفاوت که فعل امر در سوره مزمل فرمان به اقامه نماز شب و تهجد شبانه داده شده؛ اما در سوره مدثر، فرمانی کلی جهت انذار مطرح نموده و این انذار محدود به وظیفه ای معین نشده است.

۵-۱-۶. اهمیت زمان برای عبادت و هدایت

عنصر وقت و زمان و اهمیت آن در هر دو سوره مورد توجه قرار گرفته است؛ با این تفاوت که در آیات ابتدایی سوره مزمل، بیشتر به اهمیت زمانی شب، جهت اقامه عبادت، تهجد و خودسازی تأکید شده: ﴿يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ (۱) قُم اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا (۲) نَضْفَهُ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا (۳) أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا (۴)﴾؛ ﴿إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلًا (۶)﴾؛ در ادامه آیات همین سوره، به اهمیت روز برای پرداختن به امور روزمره اشاره شده است: ﴿إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا (۷)﴾؛ اما در سوره مدثر، این اهمیت با تفصیل بیشتری عنوان شده و تلاش مستمر و طولانی پیامبر ﷺ در روز، ابلاغ پیام های هدایتی الهی عنوان شده است: ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ (۱) قُمْ فَأَنْذِرْ (۲) وَرَبِّكَ فَكَبِيرٌ (۳) وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ (۴) وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ (۵) وَلَا تَمُنْ بِتَسْتَكْبِرُ (۶) وَرَبِّكَ فَاصْبِرْ (۷)﴾.

۵-۱-۷. قرآن: قول ثقیل؛ قرآن: اندازی برای بشر

خداوند در آیه پنجم سوره مزمل، علت وجوب عبادت و تهجد و شب زنده داری برای پیامبر ﷺ را القای وحی برایشان عنوان می دارد: ﴿إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا﴾ در این آیه، از قرآن کریم با عنوان «گفتاری سنگین» یاد شده است. وجوب تهجد و عبادت که نوعی خودسازی به شمار می رود، مقدمه و زمینه ای برای افزایش ظرفیت جهت دریافت «قول

ثقیل» است. «قول ثقیل» وسیله عبرت و اندرز جهت هدایت برای بشر است و کلامی ساخته و پرداخته بشر نیست. به همین دلیل در سوره مَدَّثَر، پندار افرادی که بر الهی بودن قرآن تشکیک کرده‌اند و آن را «گفتاری بشری» و غیر الهی می‌دانند، نقل شده: «فَقَالَ إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ يُؤْتَرُ* إِنْ هَذَا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ*» (مَدَّثَر/ ۲۴ و ۲۵) و در ادامه آیات، این پندار باطل اعلام گردیده و قرآن کریم، اندازی برای جهانیان معرفی گشته است: «تَذِيرًا لِلْبَشَرِ* لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَتَقَدَّمَ أَوْ يَتَأَخَّرَ*» (مَدَّثَر/ ۳۶-۳۷).

همچنین در آیه‌ای دیگر از همین سوره، قرآن کریم، مایه تذکر و پند معرفی شده است: «إِنَّ هَذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا*» (مَزْمَل/ ۱۹). قرآن، نه تنها گفتاری بشری نیست؛ بلکه حقیقت آن غیر قابل درک برای بشر و تنها مایه تذکر و عبرت‌آموزی برای اوست.

۵-۱-۸. یاد کردن از خدا؛ بزرگ داشت خداوند

پس از آنکه در سوره مَزْمَل، فرمان عبادت و تهجد مطرح می‌شود، از پیامبر اکرم ﷺ خواسته می‌شود تا خداوند را یاد و از غیر او قطع امید کند: «وَادْكُرْ اِسْمَ رَبِّكَ وَتَبْتَئِلْ اِلَيْهِ تَبْتِيلاً*» (مَزْمَل/ ۷). می‌توان مصادیقی از ذکر الهی را در سوره مَدَّثَر یافت. در آیات سوم تا هفتم این سوره می‌فرماید: «وَرَبِّكَ فَكَبِّرْ* (۳) وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ* (۴) وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ* (۵) وَلَا تَمُنُّنْ تَسْتَكْبِرْ* (۶) وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ* (۷)». فرمان کلی یاد نمودن از پروردگار در سوره مَزْمَل، به صورت جزئی و مصداقی در سوره مَدَّثَر با دستورهای همچون: بزرگ داشت خداوند، طهارت هنگام عبادت، ترک متت در بزرگ داشت الهی و صبر تجلی یافته است.

۵-۱-۹. پیامبر ﷺ و همراهانش مخاطب پروردگار (رب)؛ پیامبر اکرم ﷺ، مخاطب پروردگار (رب)

از واژه‌های مشترک هر دو سوره کلمه «رب» یا پروردگار است. در سوره مَزْمَل در برخی آیات، پیامبر اکرم ﷺ به تنهایی مخاطب پروردگار قرار گرفته است: «وَادْكُرْ اِسْمَ رَبِّكَ وَ

تَبَيَّنَ إِلَيْهِ تَبْيِيلاً (۸) رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكَيْلًا (۹)؛ گاهی نیز مخاطب کلام ﷺ خداوند، پیامبر اکرم ﷺ و همراهان ایشان عنوان شده‌اند: ﴿إِنَّ هَذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا (۱۹)﴾؛ اما در سوره مدثر، تنها پیامبر اکرم ﷺ مورد خطاب پروردگار قرار گرفته است: ﴿وَرَبِّكَ فَكَبِيرٌ (۳)﴾؛ ﴿وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ (۷)﴾؛ ﴿وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ (۳۱)﴾.

۵-۱-۱۰. قرآن، تذکری برای هدایت جویان

در هر دو سوره، قرآن به عنوان «تذکره» و مایهٔ پند و اندرز معرفی شده است. طبق آیه ۱۹ سوره مزمل، قرآن «تذکره» است برای هر کس که خواهان کسب راه درست و حقیقی است: ﴿إِنَّ هَذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا﴾ در آیات سوره مدثر، قرآن «تذکره» است برای کسی که بخواهد از آن پند گیرد. در ادامه نیز خواست بشر، منوط به خواست الهی شده و صفات «تقوا» و «غفران» برای پندگیرندگان از قرآن در نظر گرفته شده است: ﴿كَلَّا إِنَّهُ تَذْكِرَةٌ (۵۴) فَمَنْ شَاءَ ذَكَرْهُ (۵۵) وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ هُوَ أَهْلُ التَّقْوَىٰ وَأَهْلُ الْمَغْفِرَةِ (۵۶)﴾ در واقع، مصداق جویندگان راه هدایت به واسطهٔ قرآن در سوره مزمل، اهل تقوا و اهل مغفرت‌اند که در سوره مدثر از آن‌ها یاد شده است. نکتهٔ قابل توجه، اشتراک فعل «شاء» در آیات هر دو سوره، جهت بیان اختیاری بودن مسیر هدایت است. «تذکره» بودن قرآن در آیه ۴۹ مدثر نیز تکرار شده است.

۵-۱-۱۱. عبادت، پیش‌زمینه ابلاغ؛ انذار، پیش‌زمینه تذکر

آغاز و پایان هر دو سوره، به نوعی با هم در ارتباط است. بدین معنا که در هر دو سوره در ابتدا مقدمه‌ای مطرح شده، سپس گزاره‌ها و آیاتی بیان گردیده و در انتها نتیجه‌ای بیان شده است. در سوره مزمل، عبادت و تهجد که در آیات اول تا چهارم از آن یاد شده، پیش‌زمینه و لازمهٔ دریافت وحی یا همان «تذکره» است که در انتهای سوره (آیه نوزدهم) به آن اشاره گردیده است. با عبادت خداوند، قابلیت و ظرفیت دریافت قرآن در پیامبر

اکرم ﷺ ایجاد می‌شود. در آیات ابتدایی سوره مَدَّثَر، فرمان به قیام و انذار داده شده است. این انذار به صورت مقدمه مطرح شده و در آیات بعدی، پیامدهای عدم توجه به انذار بیان گردیده است. در نهایت به عنوان نتیجه، قرآن کریم که وسیله‌ای برای یادآوری و انذار است، «تذکره» برای اهل تقوا و اهل مغفرت عنوان شده. این استدلال در ارتباطی تنگاتنگ با ارتباط پیشین دو سوره در موضوع «تذکره» و یادآوری می‌باشد.

۵-۱-۱۲. فرمان به اقامه صلاة؛ بیان پیامد ترک صلاة

صرف نظر از آیاتی از سوره مَزْمَل و مَدَّثَر که به صورت کلی، محتوای آن‌ها دستور به اقامه نماز است، در آیاتی به طور صریح، امر به نماز شده و پیامد ترک نماز آمده است. در آیه آخر سوره مَزْمَل فرمان به اقامه نماز داده شده است: ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ در آیاتی از سوره مَدَّثَر، یکی از دلایل اصلی ورود به دوزخ، ترک نماز عنوان شده است: ﴿فِي جَنَاتٍ يَسَاءُ لُونٍ﴾ (۴۰) عَنِ الْمُجْرِمِينَ (۴۱) مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ (۴۲) قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ ﴿ در واقع، یکی از وجوه تمایز میان بهشتیان و دوزخیان، موضوع نماز است که توجه به آن رستگاری و ترک آن جهنمی شدن را در پی دارد.

۵-۱-۱۳. فرمان به استغفار؛ ذکر نتیجه مثبت استغفار

دستور به استغفار، با عنایت به غفور بودن پروردگار، در آیه آخر سوره مَزْمَل مورد تأکید قرار گرفته و به عنوان یکی از فرمان‌های شش‌گانه در این آیه مطرح شده است: ﴿وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (مَزْمَل / ۲۰) در آیه آخر سوره زوج، یعنی مَدَّثَر نتیجه و پیامد مثبت استغفار بیان شده است: ﴿وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ هُوَ أَهْلُ التَّقْوَىٰ وَأَهْلُ الْمَغْفِرَةِ﴾ با توجه به آیات پیشین که قرآن را تذکره و پند معرفی می‌نمودند، در این آیه، پند گرفتن از قرآن، مختص اهل تقوا و اهل مغفرت شده است؛ یعنی یکی از عوامل مهم تحکیم معارف قرآنی در قلب مؤمن، استغفار حقیقی است که مورد قبول درگاه الهی قرار گیرد.

۵-۱-۱۴. بیان نتیجه منفی تقوا نداشتن؛ ذکر نتیجه مثبت تقوا

در آیاتی از این دو سوره، گاهی اسلوب بیان تغییر می‌کند؛ یعنی برخلاف معمول که ابتدا امور مثبت ذکر می‌شوند و سپس عواقب و آثار منفی برخی امور گوشزد می‌گردد، در برخی آیات این سوره، این عرف تغییر یافته است. در آیه هفدهم سوره مزمل، کفر به عنوان یکی از عوامل محفوظ نماندن از عذاب خدا در روزی که کودکان را پیر می‌کند، عنوان شده است: ﴿فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا﴾. روی سخن آیه با کافران است که با وجود کفر و عصیان الهی، چگونه می‌خواهید خود را از عذاب بزرگ الهی محفوظ بدارید؟ در سوره مدثر، نتیجه رعایت تقوا و پروای الهی، پندآموزی از آیات الهی عنوان شده است: ﴿وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ هُوَ أَهْلُ التَّقْوَىٰ وَأَهْلُ الْمَغْفِرَةِ﴾. در واقع، کسانی زمینه پندآموزی از آیات الهی را دارند که خود را از گناهان حفظ نمایند و تقوا داشته باشند.

۵-۱-۱۵. بیدار ماندن شب، جز اندکی از زمان؛ منت بسیار نگذاشتن (تقابل قلیل

و کثیر)

تقابل واژه‌های «قلیل» و «کثیر» در دو سوره به صورت امر و نهی یافت می‌شود. در سوره مزمل، فرمان به عبادت در بخش گسترده‌ای از شب داده شده است: ﴿قُمِ اللَّيْلَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ (۲)؛ یعنی شب‌زنده‌داری کن و فقط زمان اندکی از شب را برای استراحت اختصاص بده. در سوره مدثر از منت‌گذاری و کثرت طلبی و زیاده‌خواهی نهی شده است: ﴿وَلَا تَمُنُّنْ تَسْتَكْبِرُ﴾ (۶). آیات هر دو سوره در صدد بیان مراحل از خودسازی است. در سوره مزمل، بیشتر جنبه فردی خودسازی؛ یعنی عبادت بسیار مراد است؛ و در سوره مدثر بیشتر به جنبه اخلاق اجتماعی توجه دارد. بدین معنا که بخشش خود را زیاد مشمار و برای این بخشش منت مگذار!

۵-۱-۱۶. صبر در برابر گفتار مشرکان؛ دوری از پلیدی و صبر برای خدا

از واژه‌های کاربردی مشترک در زوج سوره‌های مَزْمَل و مَدَّثَر، دو واژه «صبر» و «هجر» است. در هر دو سوره خطاب به «صبر» و «هجر» به معنای دوری جستن، به صورت جمله امری «اصبر» و «اهجر» به کار رفته است. با این تفاوت که در سوره مَزْمَل، ابتدا فرمان به صبر در برابر گفتار مشرکان داده شده است: «وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ» و سپس فرمان به دوری جستن به بهترین شکل از ایشان مطرح است: «وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا» (مَزْمَل/۱۰)؛ اما در سوره مَدَّثَر، ابتدا به دوری جستن از پلیدی امر شده: «وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ» (۵)؛ سپس فرمان به صبر داده است: «وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ» (مَدَّثَر/۷). با در کنار هم نهادن این دو آیه می‌توان به این نتیجه رسید که صبر، هنگامی ارزش دارد که مختص پروردگار و در راه کسب رضایت الهی باشد و مصداقی از «هجر» از پلیدی، دوری جستن از مشرکان و افکار باطل ایشان است.

۵-۱-۱۷. بیان سرنوشت مکذبان توانگر؛ ذکر عاقبت تکذیب‌کنندگان روز آخرت

سرنوشت تکذیب‌کنندگان آیات الهی در هر دو سوره نشان داده شده است. در سوره مَزْمَل، خداوند از پیامبر ﷺ می‌خواهد که به مکذبان صاحب نعمت اندکی مهلت دهد و سپس کفیرایشان را بیان می‌دارد: «وَذَرْنِي وَالْمُكَذِّبِينَ أُولِي النَّعْمَةِ وَمَهَلْهُمْ قَلِيلًا (۱۱) إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَجَحِيمًا (۱۲) وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا (۱۳)» مجازات مکذبان در این آیات به کفیر اعمالشان، زنجیرهای گران و آتش به شدت شعله‌ور، غذایی گلوگیر و عذابی دردناک عنوان شده است. در این سوره، ابتدا به تکذیب ایشان تأکید شده و سپس عذاب‌های ایشان را برشمرده است؛ در ضمن، در این آیات، خطاب به مکذبین در این دنیاست. اما در سوره مَدَّثَر، ابتدا به سرنوشت ایشان؛ یعنی وارد شدن در دوزخ اشاره شده و سپس یکی از علت‌های این سرنوشت، تکذیب روز جزا عنوان گردیده است؛ در ضمن دلایل وارد شدن به دوزخ در روز قیامت از لسان مکذبین صادر شده است: «فِي جَنَّاتٍ

يَتَسَاءَلُونَ (۴۰) عَنِ الْمُجْرِمِينَ (۴۱) مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ (۴۲) قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ (۴۳) وَلَمْ نَكُ نَطْعُمُ الْمَسْكِينِ (۴۴) وَكُنَّا نَحْوُصُّ مَعَ الْخَائِضِينَ (۴۵) وَكُنَّا نَكْذِبُ بِيَوْمِ الدِّينِ (۴۶) ﴿﴾

۱۸-۱-۵. طعام گلوگیر نتیجه عدم اطعام مسکین

در برخی موارد، سبک بیان دو سوره تغییر می‌یابد. بدین معنا که مقدمه در سوره مدثر بیان می‌شود و در نتیجه، در سوره مزمل مطرح می‌گردد. از جمله این موارد، کاربرد واژه «طعام» در دو سوره است. در سوره مدثر، یکی از اموری که مکذبان از آن غفلت می‌کردند، اطعام مسکین عنوان می‌شود: ﴿وَلَمْ نَكُ نَطْعُمُ الْمَسْكِينِ (۴۴)﴾ در سوره مزمل، نتیجه عمل ایشان بیان شده است. برای مکذبان در روز قیامت، به دلیل آنکه حق را انکار می‌کردند و اعمال ناشایستی انجام می‌دادند و از جمله مسکین را اطعام نمی‌کردند، طعامی گلوگیر و عذابی دردناک است: ﴿وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا (۱۳)﴾. خاطر نشان می‌گردد در آیه ۴۶ سوره مدثر، پس از آنکه به عدم اطعام مسکین اشاره شده، عاملان این کار را مکذبین معرفی نموده، اما در آیه ۱۱ سوره مزمل، ابتدا از مکذبین یاد شده و سپس مصداق‌هایی از تکذیب ایشان را آورده است.

۱۹-۱-۵. مصادیقی از سختی‌های روز قیامت؛ ذکر صفتی از روز قیامت

واژه «یوم»، دو مرتبه در سوره مزمل و مدثر مطرح شده که هر دو درباره سختی‌های روز قیامت است. با این تفاوت که در سوره مزمل، مصادیقی از سختی‌های روز قیامت بیان شده است: ﴿يَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيًّا مَهِيلاً (۱۴)﴾؛ ﴿فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا (۱۷)﴾؛ طبق این آیات، سختی‌های روز قیامت عبارت‌اند از: به لرزه درآمدن زمین و کوه‌ها، تبدیل شدن کوه‌ها به توده‌شن روان و پیر شدن کودکان از عظمت سختی‌ها. اما در سوره مدثر، اسما و صفاتی از روز قیامت ذکر شده و آن روز بسیار سخت عنوان گردیده است؛ بدون آنکه مصداقی از سختی‌ها مطرح گردد:

﴿فَذَلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ﴾ (۹)؛ ﴿وَكُنَّا نَكَذِّبُ يَوْمَ الدِّينِ﴾ (۴۶)؛ پس این دو سوره در بیان سختی‌ها و عظمت روز قیامت، مکمل یکدیگرند.

۱-۲۰. پیش‌بینی عاقبت کفر؛ ذکر سختی‌های ناشی از کفر

کفر به خدا عواقبی دارد که از جمله آن‌ها شامل شدن عذاب الهی بر فرد کافر است. نتایج کفر به خدا در سوره مَزْمَل مورد تأکید قرار گرفته است. در سوره مَزْمَل، عاقبت کفر در این دنیا را این‌گونه بیان می‌دارد: ﴿فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا﴾ (۱۷)؛ اما در سوره مَدَّثَر از روزی بسیار سخت برای کافران یاد شده است: ﴿فَذَلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ﴾ (۹) *عَلَى الْكَافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ* (۱۰). در واقع، می‌توان گفت، یکی از مصداق‌های کیفیت و میزان سختی روز قیامت برای کافران در سوره مَزْمَل ذکر شده و آن روزی است که کودکان از شدت سختی‌ها پیر می‌شوند.

۱-۲۱. بیان حوادث مربوط به قیامت؛ ذکر وقایع پس از نفخ صور

در سوره مَزْمَل از روزی یاد می‌شود که در آن، زمین و کوه‌ها به لرزه درآیند و کوه‌ها به صورت توده‌شن روان گردند: ﴿يَوْمَ تَرْجُفُ الْأَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيبًا مَهِيلاً﴾ (۱۴). و همچنین از روزی یاد شده که به دلیل شدت سختی کودکان در آن روز پیر می‌شوند: ﴿فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا﴾ (۱۷) و در این روز، آسمان به سبب شدت و کوبندگی درهم شکافته می‌شود: ﴿السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولًا﴾ (۱۸). این تعبیرها نشانگر عظمت روز قیامت و بیان سختی‌های این روز است. در سوره مَدَّثَر سخن از حوادثی به میان آمده که پس از نفخ صور رخ می‌دهد: ﴿فَإِذَا نُفِثَ فِي النَّاقُورِ﴾ (۸) *فَذَلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ* (۹) *عَلَى الْكَافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ* (۱۰) در این آیات نیز به سختی‌های روز قیامت تأکید شده و این سختی‌ها مختص گروه کافران عنوان گشته است.

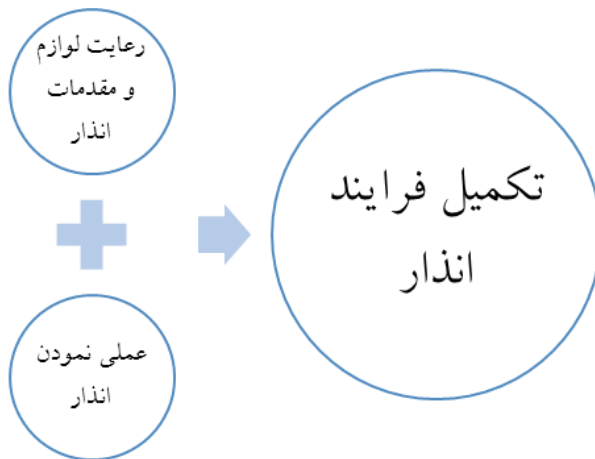
۵-۱-۲۲. همانندی پایانی زوج سوره

همانندی پایانی دو سوره یکی دیگر از وجوه ارتباط است. این ارتباط در زوج سوره مژمل و مدثر نیز وجود دارد. شاید بتوان یکی از وجوه ارتباط پایانی دو سوره را موضوع «علم الهی» دانست. در آیه آخر سوره مژمل، در سه مورد، علم الهی یادآوری شده است: ﴿إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَىٰ مِنْ ثُلَاثِي اللَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلَاثَهُ﴾؛ ﴿عَلِمَ أَنَّ لَنْ تُحْصُوهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ﴾؛ ﴿عَلِمَ أَنَّ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَىٰ﴾. در آیات آخر سوره مدثر نیز به صورت ضمنی به علم الهی اشاره شده است؛ در آنجا که می‌فرماید: هر کس که خدا بخواهد، از قرآن پند می‌گیرد (۵۶)؛ یعنی علم به این افرادی که از قرآن پند می‌گیرند، تنها نزد خداست. ضمن آنکه در آیه آخر هر دو سوره از «استغفار» یاد شده است: ﴿وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (مژمل / ۲۰)؛ ﴿وَمَا يَذْكُرُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ هُوَ أَهْلُ التَّقْوَىٰ وَأَهْلُ الْمَغْفِرَةِ﴾ (مدثر / ۵۶).

۵-۲. بازخوانی محتوای دو سوره از انتها به ابتدا

با استفاده از روش تحلیل متن بر پایه الگوهای زوج سوره مژمل و مدثر، به هدف کشف ارتباط محتوایی این زوج سوره تاکنون موارد متعددی از ارتباط مضمونی این دو سوره مشخص شد. در این قسمت، به نوعی دیگر از ارتباط محتوایی زوج سوره مژمل و مدثر؛ یعنی ارتباط این دو سوره از انتها به ابتدا پرداخته می‌شود. این روش، راه حلی کلیدی و کاربردی در فهم اشتراک‌های محتوایی دو سوره است. در آیات آخر سوره مدثر، قرآن کریم اندازی برای بشر معرفی می‌شود و از دو گروه از انسان‌ها یاد می‌گردد؛ ۱. گروهی که انذار قرآن را دریافته و اهل تقوا، مغفرت و نجات شده‌اند. ۲. گروهی که از آیات قرآن اعراض نموده و به گورخرانی ریمیده که از چنگال شیر گریخته‌اند، تشبیه شده‌اند. (مدثر / ۵۰-۵۱). در میانه سوره نیز قرآن، اندازی همگانی و بشری عنوان شده است. (۳۶) در ابتدای سوره نیز خطاب انذار بدون هیچ قید و شرطی مطرح شده است. (۲) اندازها و هشدارهای این سوره پیرامون گام‌های نخستین در تشکیل جامعه مدنی است و در این سوره تضمین یا

سقوط جامعه مدنی منوط به میزان توجه به این انذارها عنوان شده است. خطاب بشری لوازم و مقدماتی دارد. از جمله این مقدمات، تهذیب نفس و خودسازی فردی است که عهده‌دار بیان انذار و خطاب است. این مقدمه در سوره قبلی؛ یعنی مژمل بیان شده و در آیات آغازین و پایانی این سوره (آیات ۱ تا ۶ و آیه ۲۰) به اصل خودسازی تأکید گردیده است. بنابراین، فردی که عهده‌دار انذار است، باید این لوازم و مقدمات را در دستور کار قرار دهد؛ پس در آیات مختلف سوره مژمل بر این اصل تأکید شده است.

نتیجه‌گیری

پرسش‌های اصلی پژوهش حاضر پیرامون شواهد مستدل بر نظام زوج سوره‌ها، ظرفیت نظریه ارتباط زوج سوره‌ها و نقش آن‌ها در فهم بهتر قرآن است. این نوشتار انتخاب دو زوج سوره قرآن کریم و مطالعه ارتباط بینامتنی آن‌ها را رهیافتی مناسب جهت پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها می‌داند و در این راستا، مبنای مطالعه را زوج سوره مژمل و مدثر قرار داده و نشان می‌دهد:

ارتباطات گوناگونی بین این دو سوره وجود دارد که کاملاً معنادار بوده و تصادفی انگاشتن این ارتباطات غیرممکن و محال است. این ارتباطات عبارت‌اند از: ۱. آغاز هر

دو سوره با خطاب ۲. توجه به بُعد فردی قیام و انذار؛ مطرح نمودن قیام و انذار بیشتر در صحنۀ جامعه ۳. کاربرد زیاد خطاب به پیامبر ﷺ به صورت جمله امر ۴. عبادت خداوند در حدّ توان؛ عدم سستی در اقامۀ شرایع الهی ۵. خطاب «مَزْمَل» برای عبادت و «مَدْتَر» برای انذار ۶. فرمان به قیام برای نماز شب؛ فرمان به قیام جهت انذار ۷. اهمیت عنصر شب برای خودسازی؛ نقش روز در ابلاغ پیام های هدایتی ۸. قرآن: قول ثقیل؛ قرآن: انذاری برای بشر ۹. یاد کردن از خدا؛ بزرگداشت خداوند ۱۰. قرآن، مایۀ تذکر برای جویندگان راه هدایت؛ قرآن، مایۀ تذکر برای اهل تقوا و مغفرت ۱۱. وجوب عبادت جهت آمادگی ابلاغ وحی؛ انذار، پیش زمینه ای برای تذکر ۱۲. پیامبر ﷺ و همراهانش مخاطب پروردگار (رب)؛ پیامبر اکرم ﷺ، مخاطب پروردگار (رب) ۱۳. فرمان به اقامۀ صلاة؛ بیان پیامد ترک صلاة ۱۴. دستور به پرداخت زکات؛ بیان نتیجه عدم پرداخت زکات ۱۵. فرمان به استغفار؛ ذکر نتیجه مثبت استغفار ۱۶. بیان نتیجه منفی تقوا نداشتن؛ ذکر نتیجه مثبت تقوا ۱۷. صبر در برابر گفتار مشرکان و دوری جستن از ایشان؛ دوری از پلیدی و صبر برای خدا ۱۸. بیان سرنوشت مکذبان توانگر؛ ذکر عاقبت تکذیب کنندگان روز آخرت ۱۹. بیان حوادث مربوط به قیامت؛ ذکر وقایع پس از نفخ صور ۲۰. بیدار ماندن شب جزاندگی از زمان؛ منت بسیار نگذاشتن (تقابل قلیل و کثیر) ۲۱. طعام گلوگیر نتیجه عدم اطعام مسکین ۲۲. مصادیقی از سختی های روز قیامت؛ ذکر صفتی از روز قیامت ۲۳. پیش بینی عاقبت کفر؛ ذکر سختی های ناشی از کفر بیان حوادث مربوط به قیامت؛ ذکر وقایع پس از نفخ صور ۲۴. همانندی پایانی زوج سوره.

پیوندهای متنی که از دو سوره به دست آمد، نشانگر شباهت کاربست عملی مقاله با دیدگاه کلی امین اصلاحی پیرامون زوج سوره مَزْمَل و مَدْتَر است؛ زیرا وی ارتباط میان دو سوره را اختصار و تفصیل می داند. هر چند این ارتباط در مواردی همچون بیان مختصر شیوه های انذار، شیوه های عبادت، معرفی کتاب آسمانی قرآن و... در سوره مَزْمَل وجود دارد و در سوره مَدْتَر به تفصیل بیشتری در این زمینه بحث شده است، و همچنین در

سوره مژمل، بیشتر به جنبه‌های خودسازی فردی اشاره شده، اما در سوره مدثر، بیشتر جنبه اجتماعی با تفصیل افزون‌تری مطرح گشته است؛ اما باید گفت ارتباط دو سوره تنها منحصر به ارتباط اختصاری و تفصیلی نیست؛ بلکه ارتباط‌های دیگری نیز وجود دارد. از جمله می‌توان آغاز هر دو سوره را با ندا و خطاب به پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و همچنین خطاب به صورت جمله امری، پایان هر دو سوره با یادآوری علم بی‌پایان الهی و یادآوری «استغفار» را جزو ارتباطات بینامتنی دو سوره برشمرد. همچنین دستورهایی در سوره مژمل نقل شده که پیامدها و نتایج سریچی از این فرمان‌ها در سوره مدثر نقل گردیده است. با خوانش دو سوره از انتها به ابتدا نیز می‌توان به ارتباطاتی دست یافت. فرمان عملی انذار در سوره مدثر و مقدمات نظریه انذار در سوره مژمل یادآوری شده است.

اگرچه برای اثبات نظریه نظام زوجیت سوره‌ها لازم است تا ده‌ها پژوهش از این دست انجام گرفته و پس از استقصای موارد به صحت و یا عدم صحت آن نظر داد. اما این پژوهش همان‌گونه که می‌تواند نقطه پایانی برای چنین پرسش‌هایی باشد، می‌تواند آغازگر و نقطه عزیمتی برای مقصدی دیگر و پرسش‌هایی تازه‌تر و متفاوت‌تر باشد که لازم است به دنبال روش‌ها و نشانه‌های کاربردی بود که بتواند به این سؤال پاسخ دهد که کدام یک از این دو سوره در پرتو دیگری شکل گرفته است. به عبارت دیگر، ترتیب نزول هر یک از این دو سوره چگونه است؟ و یا اساساً طرح چنین پرسشی صحیح است یا خیر؟

منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند، چاپ اول، تهران، دارالقرآن الکریم، ۱۴۱۵ ق.
۲. آقایی، علی، «انسجام قرآن از نظریه تا عمل، مقایسه روش تفسیری فراهی - اصلاحی»، کتاب ماه دین، ش ۱۴۴، مهر ۱۳۸۸.
۳. _____؛ «رهیافت وحدت موضوعی سوره‌های قرآن در «الأساس فی التفسیر»، پژوهش‌های قرآنی، ش ۵۶، ۱۳۸۷.
۴. بویس لیوه، آنه سیلوی، «خوانشی از پنجمین سوره قرآن»، مترجم: مرضیه سلیمانی، کتاب ماه دین، ش ۱۴۹، اسفند ۱۳۸۸.

۵. بیضاوی، عبدالله بن عمر، *أنوار التنزیل وأسرار التأویل (تفسیر البیضاوی)*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ ق.
۶. پاکتچی، احمد، *تاریخ تفسیر قرآن*، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۹۱.
۷. حویزی، عبدعلی جمعه، *نور الثقلین*، قم، اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۸. خامه‌گر، محمد، «کارایی نظریه هالییدی در ترسیم انسجام متنی سوره‌های قرآن»، *پژوهش‌های قرآنی*، ش ۸۶، بهار ۱۳۹۷.
۹. خرقانی، حسن، «تناسب و ارتباط میان سوره‌های قرآن»، *فصلنامه پژوهش‌های قرآنی*، ش ۲۱ و ۲۲، ۱۳۷۹.
۱۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، *المفردات فی غریب القرآن*، چاپ اول، دارالعلم دارالشامیه، دمشق، بیروت، ۱۴۱۲ ق.
۱۱. ربین، اری، «رسول پوشانیده، تفسیر کلمات مژمل و مدثر»، ترجمه مرتضی کریمی نیا، *مجله بینات*، سال هفتم، ش ۲۷، پاییز ۱۳۷۹.
۱۲. زارع زردینی، احمد، «بررسی نظم در سوره‌های قرآن: کوششی در جهت کشف نظم در سوره یاسین»، *دوفصلنامه علمی پژوهشی تفسیر و زبان قرآن*، سال پنجم، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.
۱۳. زرکشی، بدرالدین محمد، *البرهان فی علوم القرآن*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، دارالمعرفه، بیروت، بی تا.
۱۴. سیوطی، جلال الدین، *اسرار ترتیب القرآن*، تحقیق عبدالقادر احمد عطا، دارالکتب العلمیه، بیروت - لبنان، ۱۴۰۶ ق.
۱۵. شریفی، مهین، «پژوهشی در خطاب‌های خداوند به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در قرآن»، *مجله بینات*، سال پانزدهم، ش ۳، پاییز ۱۳۸۷.
۱۶. طباطبایی، محمد حسین، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، چاپ پنجم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ ش.
۱۷. طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، با مقدمه محمدجواد بلاغی، ناصر خسرو، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۲ ش.
۱۸. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، *جامع البیان عن تأویل آی القرآن*، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۲ ق.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن، *التبیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۲۰. عزام، محمد، *النص الغائب*، دمشق، منشورات اتحاد الكتاب العرب، ۲۰۰۱ م.
۲۱. فخرالدین رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر، *مفاتیح الغیب*، دار احیاء التراث العربی، بیروت، چاپ سوم، ۱۴۲۰.

۲۲. فیض کاشانی، محمد محسن، *مفاتیح الشرائع*، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی رحمته الله، قم، چاپ اول، بی تا.
۲۳. قرشی، سید علی اکبر؛ *قاموس قرآن*؛ چاپ ششم، تهران، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ش.
۲۴. قرطبی، محمد بن احمد، *الجامع لأحكام القرآن*، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۶۴ ش.
۲۵. کوپیرس، میشل، «متن قرآن برخلاف ظاهر، نظم و ساخت محکمی دارد»، *کتاب ماه دین*، ش ۱۳۸، فروردین ۱۳۸۸ ش.
۲۶. _____، «نشست، قرآن را باید از نو شناخت»، *کتاب ماه دین*، ش ۱۳۸، فروردین ۱۳۸۸.
۲۷. لسانی فشارکی، محمد علی؛ حسین مرادی؛ *سوره شناسی: روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم*، قم: نصایح، ۱۳۹۴.
۲۸. لطفی، سید مهدی، «پیوستگی متنی سوره‌های قرآن»، *مطالعات قرآن و حدیث*، بهار و تابستان ۱۳۹۰، ش ۸.
۲۹. ماهزاده، جواد، «مصاحبه با میشل کوپیرس، از سرچشمه های داستان کوتاه فارسی تا تفسیر سوره مائده»، *مجله بخارا*، ش ۷۲-۷۳، دی ۱۳۸۸.
۳۰. مطهری، مرتضی؛ *عدل الهی*؛ تهران، صدرا، ۱۳۹۲ ش.
۳۱. نامور مطلق، بهمن، *درآمدی بر بینامتنیت، نظریه‌ها و کاربردها*، تهران، سخن، ۱۳۹۰.